

УДК 343.131.2

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НЕПОВНОЛІТНЬОГО, ЩО ВСТУПИВ У КОНФЛІКТ ІЗ ЗАКОНОМ

PROCEDURAL GUARANTEES OF RIGHTS OF MINORS, WHICH CAME INTO CONFLICT WITH THE LAW

Щербакова Г.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
головний науковий співробітник відділу досліджень проблем ювенальної юстиції
Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України*

У статті виділено окремі нормативно-правові положення, в яких закріплені права неповнолітнього, що вступив у конфлікт із законом, як учасника кримінальної процесуальної діяльності з визначеним процесуальним статусом, а також обов'язки слідчого, прокурора, судді (суду), які кореспондують конкретним з означених прав.

Ключові слова: кримінальне провадження, учасник провадження, досудове розслідування, забезпечення прав і законних інтересів, неповнолітній, що вступив у конфлікт із законом.

В статье выделены основные нормативно-правовые положения, в которых закреплены права несовершеннолетнего, который вступил в конфликт с законом, как участника уголовной процессуальной деятельности с определенным процессуальным статусом, а также обязанности следователя, прокурора, судьи (суда), которые корреспондируют конкретным из указанных прав.

Ключевые слова: уголовное производство, участник производства, досудебное расследование, обеспечение прав и законных интересов, несовершеннолетний, вступивший в конфликт с законом.

The article highlighted some legal provisions, which secured the rights of a minor in conflict with the law, as a party to criminal procedural activities of the procedural status, and the responsibilities of the investigator, prosecutor, judge, (court), which corresponds to specific of these rights.

Key words: criminal proceedings, member proceedings, pre-trial investigation, rights and legitimate interests, minor, which came into conflict with the law.

Щороку значна кількість неповнолітніх залучається до сфери кримінального судочинства. Зокрема, у 2014 році в Україні за вчинення злочинів було засуджено 4875 неповнолітніх [1].

Для неповнолітньої особи, зважаючи на її вікові особливості, участь у кримінальному провадженні є психо-

травмуючою ситуацією. Крім того, неповнолітні ще не можуть повною мірою самостійно реалізовувати і захищати свої права та інтереси, бути активними суб'єктами кримінальних процесуальних правовідносин. Тому такі учасники кримінального провадження потребують підвищеної охорони їхніх прав і законних інтересів з боку держави.

Сукупність способів та засобів, які забезпечують усім і кожному рівні правові можливості для набуття та реального здійснення своїх прав і законних інтересів, визначається у правовій науці як гарантії прав та інтересів особи.

Окремі аспекти гарантій прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні знайшли відображення у монографічних роботах Є.Г. Гаїбова, В.І. Єлесіна, Н.С. Макеєва, проте опубліковані вони були ще в 60-70-х роках минулого століття. Пізніше в українському науковому просторі зазначена тематика розглядалася у дисертаціях С.М. Зеленського [2], У.С. Ковна [3], М.І. Копетюка [4], С.В. Пастушенко [5] та ін.

З прийняттям Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) у 2012 році розробка проблематики гарантій захисту прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні набула нової актуальності.

Права неповнолітніх, щодо яких здійснюється кримінальне провадження – підозрюваних, обвинувачених та осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, у провадженнях щодо застосування до них примусових заходів виховного характеру піддаються найбільшій загрозі. З огляду на це, зазначена проблематика має виражене теоретичне та практичне значення, а тому метою статті є висвітлення процесуальних гарантій забезпечення прав неповнолітнього, що вступив у конфлікт із законом.

Загалом, концепція чинного КПК України у першу чергу спрямована на визнання пріоритету прав людини, дотримання змагальної форми кримінальної процесуальної діяльності, в межах якої особа, що потрапила у сферу кримінального переслідування є рівноправним учасником правовідносин [6].

Процесуальний статус неповнолітньої особи, яка бере участь у кримінальному судочинстві, з одного боку, ґрунтується на визначеному в законі загальному процесуальному статусі повнолітньої особи – учасника кримінального провадження, з іншого – КПК України містить низку додаткових гарантій, які розповсюджуються тільки на неповнолітніх учасників кримінальних процесуальних відносин і визначають особливості їхнього процесуального статусу.

Загальною гарантією прав і законних інтересів учасників кримінального провадження є законодавче закріплення такого принципу кримінального провадження як законність, відповідно до якого суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади під час кримінального провадження зобов'язані неухильно дотримуватися вимог Конституції України, КПК України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства (ч. 1 ст. 9 КПК України).

Вважаємо за необхідне підкреслити, що повідомлення про підозру або висунення обвинувачення, якщо ці процесуальні дії повністю відповідають вимогам закону, виступають як один із елементів кримінальних процесуальних гарантій забезпечення прав підозрюваного чи обвинуваченого.

Гарантіями права підозрюваного та обвинуваченого на захист, зокрема, є презумпція невинуватості, включаючи покладання тягара доказування на обвинувача і тлумачення сумнівів на користь підозрюваного, обвинуваченого; можливість оскарження в апеляційному й касаційному порядку вироку та інших судових рішень.

Розбіжність за обсягом процесуального становища неповнолітнього щодо повнолітнього, підозрюваного, обвинуваченого виступає як обмеження процесуальних можливостей. Окремі процесуальні права, а у деяких випадках і обов'язки, на відміну від повнолітнього обвинуваченого, не можуть належати та бути реалізованими неповнолітнім. Так, зокрема, неповнолітній, особливо до досягнення чотирнадцяти років, не може бути суб'єктом внесення застави. Крім цього, викликає сумнів можливість непо-

внолітнього у певних випадках самостійно реалізовувати право заявляти клопотання, подавати докази, скарги на дії та рішення посадових осіб під час кримінального провадження, на їх відвід [7, с. 15]. Також існує обмеження права неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого на відмову від захисника (ч. 2 ст. 52 КПК України).

Важливою частиною системи правових засобів, що компенсують обмеження кримінального-процесуального статусу неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, є положення, закріплені в нормах Глави 38 КПК України. Компенсація пов'язана із залученням додаткових суб'єктів та запровадженням додаткових державно-правових гарантій прав і законних інтересів неповнолітніх.

Стаття 42 КПК України має такий перелік прав підозрюваного, обвинуваченого:

– *знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують (п. 1 ч. 3 ст. 42 КПК України).* Гарантія поінформованості особи щодо суті підозри (обвинувачення) є необхідною умовою для надання можливості реалізації прав підозрюваного, обвинуваченого, пов'язаних із здійсненням захисту. Зазначеному праву підозрюваного, обвинуваченого корелює обов'язок слідчого, прокурора щодо інформування зазначених осіб про характер і причини підозри чи обвинувачення. Таке інформування здійснюється шляхом вручення письмового повідомлення про підозру або надання копії обвинувального акта. Законодавець встановлює особливий порядок повідомлення неповнолітнього через його батьків або інших законних представників (ч.1 ст. 489 КПК України).

– *бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, а також отримати їх роз'яснення (п. 2 ч. 3 ст. 42 КПК України).* Реалізація зазначеного права покладається на слідчого, прокурора шляхом повідомлення підозрюваному, обвинуваченому його прав, про їх роз'яснення підозрюваний, обвинувачений засвідчує своїм підписом. Якщо підозрюваним, обвинуваченим є неповнолітній, то пам'ятка про процесуальні права та обов'язки вручається як самому неповнолітньому підозрюваному, так і законному представнику після прийняття рішення про його залучення до участі у кримінальному провадженні;

– *на першу вимогу мати захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості; на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних дій; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених законом, у тому числі у зв'язку з відсутністю коштів на її оплату (п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК України);*

– *нічого не говорити з приводу підозри проти нього або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання (п. 4 ч. 3 ст. 42 КПК України).* Зазначене право повинно бути роз'яснено затриманому уповноваженою службовою особою згідно з ч. 4 ст. 208 КПК України;

– *давати пояснення, показання з приводу підозри чи в будь-який момент відмовитися їх давати (п. 5 ч. 3 ст. 42 КПК України);*

– *вимагати перевірки обґрунтованості затримання (п. 6 ч. 3 ст. 42 КПК України).* Зазначене право підозрюваного, обвинуваченого корелюється з обов'язком працівника, який затримав особу, повідомити затриманому підстави його затримання та відомості про злочин, у вчиненні якого ця особа підозрюється. При цьому обґрунтованість затримання означає наявність достатніх передбачених законом підстав для застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження, які, відповідно до вимог ст. 208 КПК України, мають бути зазначені в протоколі затримання. Перевірка судом обґрунтованості затримання є європейським стандартом, який знайшов своє закріплення у ст. 5 Конвенції ООН про захист прав людини і

основоположних свобод. Зауважимо, що затримання та тримання під вартою можуть бути застосовані лише до тих неповнолітніх, які підозрюються чи обвинувачуються у вчиненні тяжких і особливо тяжких злочинів, і за умови, якщо слідчий, прокурор доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу обставини є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти доведенням під час розгляду ризику чи ризикам (ч. 3 ст. 176, ч. 2 ст. 492 КПК України);

– *на негайне повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб про затримання і місце свого перебування, у разі затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (п. 7 ч. 3 ст. 42 КПК України).* Варто зауважити, що відповідно до ч. 3 ст. 492 КПК України про затримання та взяття під варту неповнолітнього негайно сповіщають його батьків чи осіб, які їх замінюють;

– *збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази (п. 8 ч. 3 ст. 42 КПК України).* Підозрюваний, так само як і обвинувачений, є суб'єктами доказування в кримінальному провадженні, у зв'язку з чим їм надано такі права;

– *брати участь у проведенні процесуальних дій та під час їх проведення ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу (п.п. 10, 9 ч. 3 ст. 42 КПК України);*

– *застосовувати з дотриманням вимог КПК України технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь.* Водночас зауважимо, що слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосування технічних засобів при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення відомостей, які містять таємницю, що охороняється законом, чи стосуються інтимного життя особи, про що виноситься вмотивована постанова (ухвала) (п. 11 ч. 3 ст. 42 КПК України);

– *заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла (п. 12 ч. 3 ст. 42 КПК України);*

– *заявляти відводи (п. 13 ч. 3 ст. 42 КПК України);*

– *ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування та вимагати відкриття матеріалів (п. 14 ч. 3 ст. 42 КПК України).* Зазначене право реалізується в порядку, передбаченому у ст. 221 КПК України;

– *отримувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення (п. 15 ч. 3 ст. 42 КПК України);*

– *оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді (п. 16 ч. 3 ст. 42 КПК України);*

– *вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися (п. 17 ч. 3 ст. 42 КПК України);*

– *говорити рідною мовою або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави (п. 18 ч. 3 ст. 42 КПК України).* Якщо підозрюваний (обвинувачений), виправданий, засуджений не володіє чи недостатньо володіє державною мовою, слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий забезпечують йому право користуватися послугами перекладача (ч. 3 ст. 29 КПК України).

Підозрюваний та обвинувачений мають також інші процесуальні права, передбачені кримінальним процесуальним законодавством. Як приклад можна назвати додаткове право підозрюваного (обвинуваченого), який є іноземцем і тримається під вартою. Така особа має право на зустріч з представником дипломатичної чи консульської

установи своєї держави, яку йому зобов'язана забезпечити адміністрація місця ув'язнення.

Важливо також зазначити, що гарантією права на захист своїх законних інтересів під час судового розгляду справи підозрюваним та особою, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, є вимоги ст. 293 КПК України про надання прокурором копії клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру та реєстру матеріалів досудового розслідування окремо підозрюваному, а також захиснику та законному представнику.

Крім вищезазначеного, вагоме значення має право підозрюваного (обвинуваченого) ініціювати укладення та укладати угоду про примирення чи про визнання винуватості (ст. 469 КПК України).

Відзначено важливість таких додаткових прав неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, як право клопотати про усунення законного представника неповнолітнього від участі у кримінальному провадженні та залучення замість нього іншого законного представника, у разі, якщо дії чи інтереси законного представника суперечать інтересам неповнолітньої особи, яку він представляє (ч. 3 ст. 488 КПК України) тощо.

Частина 4 ст. 42 КПК України встановлює перелік процесуальних прав, що належать виключно обвинуваченому, який має право:

а) брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що і свідків обвинувачення;

б) збирати і подавати суду докази;

в) висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження;

г) виступати в судових дебатах;

г) ознайомлюватися з журналом судового засідання та технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду, і подавати щодо них свої зауваження;

д) оскаржувати в установленому законом порядку судові рішення та ініціювати їх перегляд, знати про подані на них апеляційні та касаційні скарги, заяви про їх перегляд, подавати на них заперечення. Зазначене право узгоджується з положенням п. 7 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Зважаючи на вищевикладене, зауважимо, що в Україні правові норми виступають ефективним механізмом забезпечення посиленої охорони прав та законних інтересів дітей.

Загальновідомо, що під час кримінального провадження реалізуються три основні функції: обвинувачення, захисту і здійснення правосуддя. Тому вважається доречним коротко зупинитися на функціональному призначенні процесуальних гарантій відповідно до означених функцій, та особливостей їх реалізації в діяльності окремих уповноважених суб'єктів.

Функція державного обвинувачення здійснюється прокурором. У його діяльності на перший план виходять гарантії правосуддя, а гарантії прав і законних інтересів особи діють лише тією мірою, щоб інтереси останньої не були порушені. За чинним КПК України, прокурор уповноважений складати письмове повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення (п. 11 ч. 2 ст. 36 КПК України) або погоджувати складене слідчим повідомлення про підозру (ч. 1 ст. 277 КПК). Крім цього, прокурор, уповноважений звертатися до суду з обвинувальним актом та підтримувати державне обвинувачення в суді (пп. 14, 15 ч. 2 ст. 36 КПК України). Проте прокурор зобов'язаний відмовитися від підтримання державного обвинувачення, якщо в результаті судового розгляду дійде переконання, що пред'явлене особі обвинувачення не підтверджується (ч. 1 ст. 340 КПК України). На прокурора поклається відповідальність за якість та своєчасність про-

ведення досудового розслідування. З огляду на зазначене, підкреслимо, що у **системі загальних засобів та механізмів забезпечення прав і законних інтересів неповнолітнього підсудного значна роль належить прокурору.**

Діяльність захисника у кримінальному провадженні спрямована на те, щоб обвинувачений (підсудний) не був притягнутий до кримінальної відповідальності або ж по-ніс мінімально необхідне і справедливе покарання. При досягненні зазначеного, для захисника головною метою виступає реалізація повною мірою кримінально-процесуальних гарантій особи. Якісне ведення захисту протягом усього кримінального провадження певною мірою впливає на обсяг обвинувачення та на кваліфікацію.

Загальна засада, що передбачає виняткове право суду здійснювати правосуддя, не допускає перекладення цієї функції на жоден інший орган держави. Принцип, сформульований у ст. 124 Конституції України, набуває свого розвитку в ст. 62 Основного Закону, що розкриває саму суть правосуддя: особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Це надає судовому розгляду значення найважливішої стадії кримінального провадження, а суд виділяє зі всіх інших органів, які ведуть процес, надає йому особливого становища, зобов'язуючи бути гарантом прав і свобод людини і громадянина. Вирок суду буде законним і обґрунтованим

тільки в тому разі, коли гарантії прав і законних інтересів особи будуть відповідати кримінальним процесуальним гарантіям правосуддя.

Запровадження спеціалізації органів, які здійснюють провадження щодо неповнолітніх, теж спрямовано на гарантоване забезпечення прав неповнолітніх, що вступили у конфлікт із законом. Частиною 2 ст. 484 КПК України передбачена обов'язкова спеціалізація слідчих, уповноважених на здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх. У ст. 6 Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» зазначається про обов'язковість розгляду справ неповнолітніх тільки спеціально уповноваженими на те суддями (складом суддів).

Підсумовуючи, зазначимо, що статус неповнолітнього у кримінальному провадженні формується за рахунок зміни загального процесуального статусу повнолітнього учасника кримінальних процесуальних правовідносин, шляхом включення у цей статус не тільки загальних процесуальних прав і обов'язків особи, а й додаткових (спеціальних), які відповідають можливостям його сприйняття, усвідомлення та реалізації. Усі гарантії прав і законних інтересів, закріплені Кримінальним процесуальним законодавством, у тому числі й щодо неповнолітніх, що вступили у конфлікт із законом, за цільовим призначенням мають або запобіжний характер, або ж відновлювальний характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт про неповнолітніх засуджених (Форма 8) за 2014 рік: судова статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/sudova_statystyka/.
2. Зеленський С.М. Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С.М. Зеленський. – К., 2007. – 17 с.
3. Ковна У.С. Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / У.С. Ковна. – К., 2010. – 20 с.
4. Копетюк М.І. Особливості прокурорського нагляду при розслідуванні кримінальних справ про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / М.І. Копетюк. – Х., 2008. – 22 с.
5. Пастушенко С.В. Заходи процесуального примусу щодо неповнолітніх обвинувачених в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. – К., 2011. – 18 с.
6. Шибіко В.П. Проблема забезпечення прав потерпілого за новим КПК України / В.П. Шибіко // Юрид. часопис Нац. акад. внутр. справ. – К., 2013. – № 1. – С. 307-318.
7. Романюк А.Б. Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А.Б. Романюк. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.